

УДК 069.51-045.24(477)

ДАНИЛЕНКО ОЛЕКСАНДР

доктор історичних наук, професор кафедри історії світового українства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

DANYLENKO OLEKSANDR

a Doctor of History, a professor at Department of History of All-the-World Ukrainians of Faculty of History of the Taras Shevchenko Kyiv National University

Бібліографічний опис:

Даниленко, О. (2019). Повернення історико-культурних цінностей в Україну: здобутки та перспективи. *Народна творчість та етнологія*, 3 (379), 44–51.

Danylenko, O. (2019) Reversion of Historical and Cultural Values to Ukraine: Achievements and Prospects. *Narodna tvorchist ta etnolohiya [Folk Art and Ethnology]*, (379), 44–51.

ПОВЕРНЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНУ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Резюме / Summary

The main aspects of the problem of historical and cultural values reversion to Ukraine are revealed in the article. It contains a list of the most prominent actions concerning to the reversion of historical and cultural heritage to Ukraine. In general, it is possible to estimate realized work positively. According to the official data over 100 000 units of historical and cultural values have been returned to Ukraine since 1992. Current situation is also discussed in the article. New ways of international cooperation aimed at returning of historical and cultural values to Ukraine are proposed. Attention is paid to the fact that the state agencies of Ukraine have followed a number of international legal documents as to the reversion of those artifacts. Imperfection of Ukrainian laws about import / export of cultural values has slowed greatly the process of international communication in this field. Possible difficulties are also shown. It is mentioned in the article, that after the occupation of a part of Ukrainian territory on the East and the Crimea annexation any successful negotiations about historical and cultural values reversion from the Russian Federation are impossible. We must not diminish everything done in previous years. The importance of such active work in this field is emphasized. Popularization of restored artifacts among Ukrainians is a considerable part of this complex of questions as well. It is concluded that the reversion of historical and cultural values is a very serious task, as those artifacts refill Ukrainian treasury with unique masterpieces of art, rare archival materials and collections of books.

Keywords: historical monuments, cultural heritage, historical and cultural values, Ukrainian Diaspora.

Проблема повернення історико-культурних цінностей в Україну нині стала об'єктом значного інтересу вітчизняних науковців. Це питання цікавить мистецтвознавців, юристів, а також тих, чиї дослідницькі пошуки пов'язані з історією та культурою закордонних українців. Актуальність підтверджується

і численними конференціями та круглими столами [1–5], і публікаціями останніх років [6–9; 15; 17; 18; 19; 22; 23].

Через історичні обставини велика частина національних скарбів, значна кількість історико-культурних цінностей опинилися за межами України. І хоча ще 27 грудня

1992 року при Кабінеті Міністрів України було створено Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей, – чимало аспектів цього важливого завдання до сьогодні залишаються невирішеними. Важливо зазначити, що Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (Голова – О. Федорук), незважаючи на складнощі та перепони, проводила масштабну роботу щодо забезпечення ефективності пошуку і законності повернення культурних цінностей. Упровадження державних програм «Повернуті імена» (1996), «Культурні цінності України. Втрати. Шляхи повернення» (1990–2005), які реалізовувалися під егідою Міністерства культури України та Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (до 1999 р., у 2000–2011 рр. – Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України) стало важливим кроком у формуванні державної політики стосовно повернення та реституції національних культурних цінностей. До пошукової праці були залучені вчені НАНУ, члени педагогічних колективів, діячі культури і мистецтва. Запрацював моніторинг із вивчення втрат національних надбань. Ця активність принесла позитивні результати: в Україну почали повертатись культурні цінності з різних куточків світу.

Здобутки у сфері повернення історико-культурних цінностей в Україну були значними: за офіційними даними, з 1992 року в Україну повернулось понад 100 тис. одиниць історико-культурного характеру, включно з книжковими та документальними колекціями. У 1995 році з французького осередку української діаспори – м. Мужена, до України повернулася так звана Муженівська колекція. Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей було повернено культурну спадщину І. Нижник-Винників та українського живописця, графіка, кераміста Ю. Кульчицького. У 1996 році завдяки активній подвижницькій праці

Маріяна Коця, в Україну повернулася частина архіву відомого хореографа В. Авраменка. У 1997 році із Канади була отримана колекція музейних предметів, архівних документів, бібліотека, зібрана громадським діячем Олександром Ромасом. У 1998 році професор Юрій Луцьків передав в Україну особисті речі Івана Мазепи, Пилипа і Григорія Орликів, які колись перебували в колекції Романа Смаль-Стоцького. У травні 2003 року родина Кричевських подарувала Україні 300 робіт видатного українського митця Василя Кричевського. У липні 2005 року зі США була передана колекція художніх творів, зібрана Українським конгресовим комітетом Америки (УККА) з нагоди 125-річчя імміграції українців до Америки. У 2017 році Київ отримав близько 1700 книг, зошитів та історичних артефактів з особистого архіву Сержа Лифаря: стародруки XVII–XVIII ст., прижиттєві видання класиків світової літератури, рукописи творів його сучасників тощо. У 2018 році український колекціонер Ярослав Голдун придбав на аукціоні ікону «Богородиця Володимирська» (XVII ст.), яка належала сім'ї Скоропадських, і в січні 2019 року ця реліквія була передана до Національного музею історії України. У квітні 2019 року з Німеччини до України повернули унікальну культурну цінність – грамоту Петра I, яка вважалася втраченою в роки Другої світової війни, що тривалий час зберігалась у бібліотеці Інституту східноєвропейської історії та краєзнавства Університету Тюбінгена (Федеральна земля Баден-Вюртемберг). Перераховане – лише невелика частина масиву історико-культурних цінностей, повернутих в Україну після проголошення незалежності.

Загалом, їх можна умовно поділити на кілька груп: рукописи й архівні документи, твори мистецтва і друкована література, археологічні й нумізматичні колекції, арт-об'єкти музейного характеру. Географія надходжень за 1992–2019 роки була вкрай різноманітною: Австрія, Болгарія, Бразилія, Великобританія, Канада, Ліхтенштейн,

Німеччина, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, США, Угорщина, Франція, Чехія, Швейцарія.

Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, Міністерство культури України, Міністерство закордонних справ України, Міжурядовий комітет з охорони всесвітньої культурної спадщини в своїй діяльності щодо повернення в Україну історико-культурних цінностей керувалися низкою міжнародно-правових документів, зокрема: Гаазькою конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954), Декларацією принципів міжнародного культурного співробітництва (1966), Паризькими конвенціями «Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» (1970), «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» (1972) та ін.

14 лютого 1992 року з ініціативи України у Мінську главами держав-членів СНД була підписана Угода «Про повернення культурних цінностей державам їх походження», створена Міждержавна комісія з проблем власності на культурні цінності, які зібрані в музеях, бібліотеках, архівах та інших сховищах колишнього СРСР, а також перерозподілені по аналогічних установах. Ця Угода не була ратифікована Державною Думою Російської Федерації, тож не дивно, що жодних позитивних зрушень у цій сфері між двома країнами не відбулось. У 1995 році між Урядом України і Урядом Російської Федерації була підписана Угода про співробітництво в галузі культури, науки і освіти, де в статті 5 зазначалося: «Сторони вирішуватимуть питання, пов'язані з втраченими або незаконно вивезеними культурними цінностями, які опинилися на території іншої Сторони, шляхом переговорів на основі національного законодавства і норм міжнародного права». Але здебільшого, ці слова зали-

шилися демагогією. Договір 1998 року про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією містив статтю 24, де йшлося про те, що «Сторони взаємодіють в галузі збереження, реставрації і використання їхньої історико-культурної спадщини». Наголосимо, що питання співпраці у сфері переміщення історико-культурних цінностей російська сторона прийняти категорично відмовилась і діяла виключно з точки зору власних інтересів.

Війна Росії проти України, загарбання частини української території на Сході та окупація Криму значно ускладнили навіть формальні контакти між країнами в цьому напрямі. Між Україною та Російською Федерацією досі тривають судові суперечки щодо колекції «скіфського золота» (565 музейних предметів, наданих для експонування в музей Алларда Пірсона в лютому 2014 р. у межах виставки «Крим – золотий острів у Чорному морі» Центральним музеєм Тавриди, Керченським історико-культурним заповідником, Національним заповідником «Херсонес Таврійський» і Бахчисарайським історико-культурним заповідником), яка, безумовно, має бути повернута Україні.

Законодавча база (у вересні 1999 р. було прийнято Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», у червні 2000 р. – Закон «Про охорону культурної спадщини») мала б посприяти активізації процесів повернення цінних матеріалів в Україну. На жаль, у зв'язку з неузгодженістю нормативної бази про ввезення в Україну культурних цінностей або їх тимчасове вивезення, виникла ситуація, коли ввезти в Україну історико-культурні цінності в законний спосіб виявилось неможливим. Збагачення української культури шляхом повернення культурно-мистецьких творів та об'єктів історико-культурної спадщини не цікавило ані вищих функціонерів, ані митників. Навіть, щоб ввезти переданий з-за кордону для українських музеїв якийсь культурний об'єкт чи архів, доводилось оплачувати митні

збори і решту платежів. Часто для ввезення доводилось залучати комісію з питань гуманітарної допомоги. Це стало головною причиною небажання представників української діаспори передавати на історичну батьківщину часом неоціненні історико-культурні матеріали. Отже, склалася надзвичайно прикра ситуація. Особливо зважаючи на те, що російське законодавство доволі ліберальне щодо ввезення в Російську Федерацію культурних цінностей. Відтак, ті значні кошти, які виділяються в Росії на повернення історико-культурних цінностей і які активно витрачаються на світових аукціонах, – приносять для цієї країни свій позитивний результат. На думку відомого історика та одного з найкращих в Україні експертів з охорони культурної спадщини Сергія Кота [8], – антикварні ринки, офіційні антикварні салони в Європі наповнені українськими раритетами, які часто стають об'єктом інтересу російських «мисливців за скарбами». Існує значна кількість напівлегальних аукціонів, куди з'їжджаються приватні колекціонери і де презентують свої колекції. В українському бюджеті коштів на відрядження представників України на аукціони для відслідковування історико-культурних цінностей, а тим паче для їх викупу – не передбачалось.

У цілому проблема повернення в Україну історико-культурних цінностей може мати чотири основні складові: 1) повернення історико-культурних цінностей, вивезених з України внаслідок Другої світової війни; 2) опіка над культурними цінностями української діаспори; 3) викрадені й незаконно вивезені в нинішній час цінності; 4) популяризація серед українського загалу пам'яток українського походження, які перебувають за кордоном на законних підставах. Зважаючи на це, українським дослідникам, науковцям і просто небайдужим громадянам варто не розпорошувати енергію та оптимізм і сконцентрувати всі зусилля. Водночас потрібно розуміти, що ефективність такої діяльності не може визначатися лише активністю однієї особи чи навіть дер-

жавного органу. Без широкого закордонного співробітництва за принципами дотримання міжнародно-правових норм і на засадах доброї волі – розраховувати на успіх нецільно. Така взаємодія можлива на різних рівнях – двосторонніх, регіональних, багатосторонніх. Але визначальною має бути чітка й активна позиція України в міжнародних переговорах з цього питання, відкритий і зрозумілий для всіх діалог з іншими державами. Робота з повернення історико-культурних цінностей значно спростилася б зі створенням державного органу для розшуку та обліку історико-культурних цінностей з метою виявлення важливих експонатів і створення реєстрів українських історико-культурних цінностей у країнах перебування, які були б включені до загальнодержавної електронної бази даних.

Нині ті історико-культурні цінності, які вдалося повернути в Україну з-за кордону, розосереджені по різних установах, організаціях, музеях. Спроба систематизувати інформацію, пов'язану з передачею / отриманням музейних експонатів, бібліотечних та архівних матеріалів, особистих фондів, що були втрачені й незаконно переміщені з території України, – була здійснена співробітниками Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ). Переважно ці дані згруповані у фонді № 68 «Колекція документів щодо повернення в Україну творчої спадщини громадсько-політичних, культурних та наукових діячів української діаспори».

Питання місця зберігання отриманих Україною культурних цінностей чи історичних раритетів на сьогодні залишається дискусійним (найчастіше пропонуються варіанти: Національний музей історії України, Музей української діаспори, Центральний державний архів зарубіжної україніки, регіональні музеї, установи чи організації тощо) і потребує додаткового ґрунтовного обговорення.

Надзвичайно важливою складовою комплексу питань, які стосувались повернення історико-культурних цінностей, була попу-

ляризація серед широкого загалу того культурного надбання, що поверталось в Україну. Задля цього розроблялися та проводилися різні культурно-мистецькі заходи. Серед них: міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю з дня народження архітектора, графіка, мистецтвознавця Володимира Січинського (1993); міжнародна наукова конференція «Михайло Андрієвський і європейське мистецтво ХХ ст.» (1994); музичний фестиваль «Стравінський та Україна» (1994); виставка-презентація до 90-річчя з дня народження письменника Уласа Самчука (1994); наукова конференція «Василь Авраменко та українська культура» і фестиваль «В. Авраменко та світова українська хореографічна культура» (1995); науково-практична конференція до 100-річчя з дня народження історика Симона Наріжного (1996); науково-практична конференція «Богдан Лепкий: повернення в

Україну» до 125-річчя з дня народження письменника (1996); міжнародна конференція «Василь Хмелюк: художник і поет. Повернення на Батьківщину» до 100-річчя з дня народження (2003); виставка-презентація мистецької спадщини відомого громадсько-політичного та культурного діяча Володимира Винниченка до 130-річчя з дня народження (2010) тощо. Таку роботу необхідно активно продовжувати і надалі.

Усебічне та глибоке вивчення різних аспектів повернення в Україну історико-культурної спадщини українського народу та її широке залучення до суспільного і наукового обігу наразі вкрай актуальне, оскільки є важливим з точки зору інформування щодо життєвого шляху, діяльності та долі сотень тисяч українців у різних країнах світу. Воно є неоціненним для самоідентифікації української нації та духовного воз'єднання минулого й майбутнього України.

Джерела та література

1. Всеукраїнські вісімнадцять джерелознавчі читання, присвячені 100-річчю Української революції, м. Київ. 15 листопада 2017 р.

2. Круглий стіл «Втрати церковних історико-культурних скарбів у період тоталітарних режимів», м. Київ. 10 травня 2018 р. / Національна академія мистецтв України, Київська православна богословська академія, Інститут проблем сучасного мистецтва НАМУ.

3. Круглий стіл «Складні аспекти повернення і реституції культурних цінностей та законодавчі механізми цього процесу», м. Київ. 13 грудня 2017 р. / Міністерство культури України, Національний музей імені Тараса Шевченка.

4. Круглий стіл «Українські культурні цінності за кордоном і практики їх повернення в Україну», м. Київ. 6 грудня 2017 р. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

5. Науково-практична конференція «Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа», м. Київ. 1 липня 2016 р. / Національна академія мистецтв України, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, Національний музей Богдана та Варвари Ханенків, Національний музей історії України.

6. Скарби національної культури – нетлінне надбання українського народу. Інформаційно-аналітична довідка про сучасний стан та перспективи охорони об'єктів, культурної спадщини України, а також пам'яток історії та культури українського народу, що перебувають за її межами. *Культура і життя*. 2003. № 35. 5 листопада.

7. Гула О. Заручники великої політики: проблема повернення культурних цінностей в Україну. *Українознавство*. 2017. № 4. С. 249–254.

8. Зверховська В. Розмежування понять «культурна спадщина», «культурні цінності», «культурне надбання», та «об'єкт культурної спадщини». *Юридичний вісник*. 2013. № 4. С. 137–142.

9. Кот С. І. Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та Україна. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2010. Вип. 19. С. 243–264.

10. Кот С. І. Архівні документи як фактор ідентифікації і повернення втрачених культурних цінностей (на прикладі мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в м. Києві). *Архіви України*. 2018. № 4. С. 23–27.

11. Кот С. І. До питання про передачу культурних цінностей із України до Польщі у другій половині 40-х років ХХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2011. Вип. 20. С. 239–259.

12. Кот С. І. Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах (1991–2015 років). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21. С. 160–177.

13. Кот С. І. Термін «незаконно вивезені культурні цінності» в контексті проблеми повернення та реституції предметів культури. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2013. Вип. 24. С. 16–29.

14. Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії. Проблеми повернення в контексті історії та права. *Повернення культурного надбання Україні: проблеми, завдання, перспективи*. Київ, 1996. Вип. 8. 91 с.

15. Котис О. Застосування понять «культурні цінності» та «культурна спадщина» у міжнародному праві та праві Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 31. С. 189–197.

16. Кулініч М. Ю. Діяльність державної архівної служби України та наукових інституцій у сфері реституції і повернення архівної української. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 39. С. 326–330.

17. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної

Ради, Гетьманщини, Директорії). Київ; Полтава, 1994. 239 с.

18. Осташкіна В. М. Проблема повернення культурних цінностей у взаємовідносинах України з країнами СНД. *Сторінки історії: зб. наук. праць*. 2009. Вип. 28. С. 236–246.

19. Татіївська І. «Україна–США»: питання повернення та реституції культурних цінностей. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2016. № 4. С. 42–46.

20. Татіївська І. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992–2011 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 20 с.

21. Татіївська І. Роль Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у збереженні творів декоративного мистецтва та трансформації традицій у царині етнодизайну. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2016. № 2. С. 110–113.

22. Тихенко В. О. Повернення культурної спадщини української діаспори (за документами ЦДАЗУ). *Архіви України*. 2018. № 5–6. С. 109–116.

23. Фурман Я. В. Актуальні питання використання спеціальних знань при розслідуванні злочинних посягань на культурні цінності, твори мистецтва та предмети антикваріату. *Європейські перспективи*. 2014. № 6. С. 151–156.

References

Vseukrayinski visimnadtsiati dzhereloznavchi chytannia, prysviacheni 100-richchii Ukrayinskoyi revoliutsiyi, m. Kyiv. 15 lystopada 2017 r. [All-Ukrainian Eighteenth Source-Study Readings Devoted to the Centenary of the Ukrainian Revolution, Kyiv, November 15, 2017].

Kruhlyi stil «Vtraty tserkovnykh istoriko-kulturnykh skarbiv u period totalitarnykh rezhymiv», m. Kyiv. 10 travnia 2018 r. (Natsionalna akademiya mystetstv Ukrayiny, Kyivska pravoslavna bohoslavska akademiya, Instytut problem suchasnoho mystetstva NAMU) [The Round Table «Losses of Church Historical and Cultural Treasures during Totalitarian Regimes», Kyiv, May 10, 2018 (National Academy of Arts of Ukraine, Kyiv Orthodox Theological Academy, Institute for Problems of Modern Art of the NAA of Ukraine)].

Kruhlyi stil «Skladni aspekty povnennia i restyutsiyi kulturnykh tsinnostey ta zakonodavchi mekhanizmy tsiho protsesu», m. Kyiv. 13 hrudnia 2017 r. (Ministerstvo kultury Ukrayiny, Natsionalnyy muzey imeni Tarasa Shevchenka [The Round Table «Complicated Aspects of Return and

Restitution of Cultural Treasures and Legislative Mechanisms of the Process», Kyiv, December 13, 2017 (Ministry of Culture of Ukraine, Taras Shevchenko National Museum)].

4. Kruhlyi stil «Ukrayinski kulturni tsinnosti za kordonom i praktyky yikh povnennia v Ukrayinu», m. Kyiv. 6 hrudnia 2017 r. (Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka) [The Round Table «Ukrainian Cultural Treasures Abroad and Practices of Their Return to Ukraine», Kyiv, December 6, 2017 (Taras Shevchenko Kyiv National University)].

5. Naukovo-praktychna konferentsiya «Povnennia kulturnykh tsinnostey v Ukrayinu – derzhavna sprava», m. Kyiv. 1 lypnia 2016 r. (Natsionalna akademiya mystetstv Ukrayiny, Natsionalna akademiya obrazotvorchoho mystetstva i arkhitektury, Nationalnyi muzey Bohdana ta Varvary Khanenkiv, Natsionalnyi muzey istoriyi Ukrayiny) [The Theoretical and Practical Conference «Return of Cultural Treasures to Ukraine is a State Affair», Kyiv, July 1, 2016 (National Academy of Arts of Ukraine, National Academy

of Fine Art and Architecture, Bohdan and Varvara Hanenkos National Museum, National Museum of History of Ukraine)].

6. (2003) Skarby natsionalnoyi kultury – netlinne nadbannia ukrayinskoho narodu. Informatsiyno-analitychna dovidka pro suchasnyi stan ta perspektyvy okhorony obyektiv, kulturnoyi spadshchyny Ukrayiny, a takozh pamyatok istoriyi ta kultury ukrayinskoho narodu, shcho перебувають за yiyi mezhamy [Treasures of National Culture Are an Imperishable Heritage of the Ukrainian People. An Information and Analytical Reference on the Current State and Prospects of Protecting Objects of Cultural Heritage of Ukraine, as well as Historical and Cultural Monuments of the Ukrainian People Being beyond Ukraine's Borders]. *Kultura i zhyttia* [Culture and Life], No. 35, November 5.

7. Hula O. (2017) Zaruchnyky velykoyi polityky: problema povernennia kulturnykh tsinnostey v Ukrayinu [Hostages of Great Politics: the Problem of Returning Cultural Treasures to Ukraine]. *Ukrayinoznavstvo* [Ukrainian Studies], No. 4, pp. 249–254.

8. Zverkhovska V. (2013) Rozmezhuvannia poniat «kulturna spadshchyna», «kulturni tsinnosti», «kulturne nadbannia», ta «obyekt kulturnoyi spadshchyny» [Delimitation of the Concepts of «Cultural Heritage», «Cultural Treasures», «Cultural Property», and «Object of Cultural Heritage»]. *Yurydychnyi visnyk* [Legal Bulletin], No. 4, pp. 137–142.

9. Kot S. (2010) Amerykanska polityka restyutsiyi kulturnykh tsinnostey pislia Druhoi svitovoyi viyny ta Ukrayina [American Policy of Restitution of Cultural Treasures after the Second World War and Ukraine]. *Mizhnarodni zvyazky Ukrayiny: naukovy poshuky i znakhidky* [International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Finds], Iss. 19, pp. 243–264.

10. Kot S. (2018) Arkhivni dokumenty yak factor identyfikatsiyi i povernennia vtrachenykh kulturnykh tsinnostey (na prykladi mozayik i fresok Mykhaylivskoho Zolotoverkhoho soboru v m. Kyievi) [Archival Documents as a Factor in Identifying and Returning Lost Cultural Treasures (By the Way of Examples of Mosaics and Frescoes of St. Michael's Golden-Domed Cathedral in Kyiv)]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], No. 4, pp. 23–27.

11. (2011) Do pytannia pro peredachu kulturnykh tsinnostey iz Ukrayiny do Polshchi u druhiy polovyni 40-kh rokiv XX st. [On the Issue of the Transfer of Cultural Property from Ukraine to Poland in the Second Half of the 1940s]. *Mizhnarodni zvyazky Ukrayiny: naukovy poshuky i znakhidky* [International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Finds], Iss. 20, pp. 239–259.

12. Kot S. (2016) Problemy povernennia kulturnykh tsinnostey v ukrayinsko-rosiyskykh mizderzhavnykh vidnosynakh (1991–2015 rokiv) [Problems of Returning Cultural Treasures in Ukrainian-Russian Intergovernmental Relations]. *Ukrayina XX stolittia: kultura, ideolohiya, polityka* [XXth-Century Ukraine: Culture, Ideology, and Policy], Iss. 21, pp. 160–177.

13. Kot S. (2013) Termin «nezakonno vyvezeni kulturni tsinnosti» v konteksti problem povernennia ta restyutsiyi predmetiv kultury [The Term «Illegally Exported Cultural Values» in Context of the Problem of Return and Restitution of Cultural Objects]. *Pratsi Tsentru pamyatkoznavstva* [Papers of the Centre for Monument Studies], Iss. 24, pp. 16–29.

14. Kot S. (1996) Ukrayinski kulturni tsinnosti v Rosiyi. Problema povernennia v konteksti istoriyi ta prava [Ukrainian Cultural Treasures in Russia. The Problems of Return in Context of History and Law]. *Povernennia kulturnoho nadbannia Ukrayini: problemy, zavdannia, perspektyvy* [The Return of Cultural Property to Ukraine: Problems, Targets, and Prospects]. Kyiv, Iss. 8, 91 pp.

15. Kotys O. (2012) Zastosuvannia poniat «kulturni tsinnosti» ta «kulturna spadshchyna» u mizhnarodnomu pravi ta pravi Yevropeyskoho Soyuzu [Applying the Notions of «Cultural Treasures» and «Cultural Heritage» in International Law and the Law of the European Union]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: Mizhnarodni vidnosyny* [Bulletin of the Lviv University. International Relations Series], Iss. 31, pp. 189–197.

16. Kulinich M. (2014) Diyalnist derzhavnoyi arkhivnoyi sluzhby Ukrayiny ta naukovykh instytutiy u sferi restyutsiyi i povernennia arkhivnoyi ukraiyiny [Activities of the State Archival Service of Ukraine and Research Institutions in the Field of Restitution and Return of Archival Ukrainian Studies]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* [Scientific Papers of History Department of the Zaporizhzhia National University], Iss. 39, pp. 326–330.

17. Nestulia O. (1994) Bilia vytokiv derzhavnoyi systemy okhorony pamyatok kultury v Ukrayini (doba Tsentralnoyi Rady, Hetmanshchyny, Dyrektoriyi) [At the Origins of the State System of Protecting Cultural Monuments in Ukraine (Periods of the Central Council, Hetmanate, and Directorate)]. Kyiv; Poltava, 239 pp.

18. Ostashkina V. (2009) Problema povernennia kulturnykh tsinnostey u vzayemovidnosynakh Ukrayiny z krayinamy SND [Problem of Cultural Treasures Return in Relations between Ukraine and the CIS Countries]. *Storinky istoriyi: zbirnyk naukovykh prats* [History Pages: Collected Scientific Papers], Iss. 28, pp. 236–246.

19. Tatiyivska I. (2016) «Ukrayina–SshA»: pytannia povernennia ta restyutsiyi kulturnykh tsinnostey [«Ukraine–USA»: Problems of Return and Restitution of Cultural Treasures]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi kerivnykh kadrov kultury i mystetstv* [Bulletin of the National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts], No. 4, pp. 42–46.

20. Tatiyivska I. (2018) Instytutsiyna diyalnist Ukrayiny v haluzi povernennia ta restyutsiyi kulturnykh tsinnostey (1992–2011 rr.) [Institutional Activities of Ukraine in the Field of Return and Restitution of Cultural Treasures] (author's abstract of thesis for ... a Ph.D. in History). Kyiv, 20 pp.

21. Tatiyivska I. (2016) Rol Derzhavnoyi sluzhby kontroliu za peremishchenniam cherez derzhavnyi kordon Ukrainy u zberezheni tvoriv dekoratyvnoho mystetstva ta transformatsiya tradytsiy u tsaryni etnodyzaynu [Role of the State Service for Monitoring the Displacement of Cultural Treasures across the State Border of Ukraine in Preserving Works of Decorative Art and the Transformation of Traditions in the Field of Ethnic Design]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi kerivnykh kadrov kultury i mystetstv* [Bulletin of the National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts], No. 2, pp. 110–113.

22. Tykhenko V. (2018) Povnennia kulturnoyi spadshchyny ukrayinskoyi diaspory (za dokumentatsiyeyu Ts-DAZU) [Return of Cultural Heritage of the Ukrainian Diaspora (According to Documents of the CSAFAUS)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], No. 5–6, pp. 109–116.

23. Furman Ya. (2014) Aktualni pytannia vykorystannia spetsialnykh znan pry rozsliduvanni zlochynnykh posihan na kulturni tsinnosti, tvory mystetstva ta predmety antykvaryatu [Topical Issues of Using Special Knowledge in Investigating Criminal Infringements on Cultural Treasures, Works of Art, and Antiques]. *Yevropeyski perspektyvy* [European Perspectives], No. 6, pp. 151–156.